

СТАТТІ

Маловідомі сторінки історії

Ю. П. ЛАВРОВ (Київ)

Початок діяльності Союзу Визволення України *

Дещо інший, здебільшого координаційний, характер мала нарада керівників підпільного руху СВУ М. Залізняка, В. Дорошенка й Д. Донцова, яка відбулася 29 листопада. Після доповіді Д. Донцова про проведену ним нараду в Чернівцях з участю членів групи Вольфа (підпільний псевдонім) М. Залізняк запропонував вести всю підпільну роботу Союзу лише у великих містах Галичини, зокрема, таких, як Львів, де для цього є найбільш сприятливі умови і не так небезпечно, як у малих містечках Буковини. Саме зі Львова підпільна діяльність СВУ має бути поширена на всі регіони Галичини. Тільки тут, на думку Залізняка, можна оживити підпільні групи, секції й започаткувати позитивну роботу, яка повинна поєднуватися з визвольним рухом на російській Україні.

Що ж до терористичного акту, то до нього слід добре підготуватися, почекавши, коли російський уряд виразно виявить своє стаачення до українського питання, хоча можна здогадуватися, яким воно буде, а потім якнайшвидше знищити небезпечно-шкідливих ворогів української справи графа В. Бобринського й Дудикевича. Цю акцію доцільно доручити виконати Лопухові й Вольфу, попередивши їх, щоб нічого не робили в Чернівцях, навіть не проводили там ніяких нарад та швидше перебиралися до Львова⁷⁶.

Отже, на окупованих Росією територіях Галичини й Буковини СВУ створила кілька підпільних бойових груп. Наведені вище дані дають підстави дійти висновку, що жандармській контррозвідці навряд чи вдалося всіх їх виявити. Ці групи, об'єднуючи людей різних політичних і партійних переконань, під керівництвом Залізняка діяли цілком у дусі есерівської програми й терористичної тактики, не забуваючи збирати розвідувальні дані для центральних держав. Саме такі методи діяльності Залізняка, як голова СВУ, намагався прищепити й іншим членам Союзу.

Крім згаданих вище бойових груп Союзу, на окупованих Росією територіях, особливо в Галичині, діяли й інші українські підпільні осередки, які склалися переважно з працівників колишніх приватних і державних австрійських установ. Підтримуючи зв'язки з керівниками бойових підпільних структур СВУ, вони підпорядковувалися віденській Головній Українській Раді й виконували її директиви. До однієї з таких груп, створеної у Львові, входили директори страхового товариства "Дністер" доктори Стефан Федак й Володимир Охримович, директор товариства "Народна торгівля" Микола Заячківський, член товариства "Просвіта" Іван Кивелюк, ректор уніатської духовної семінарії священик Іларіон Паньківський, відставний професор реальних училищ

Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн. — 1998. — № 4.

Володимир Шухевич та його брат Микола, чиновник Юліан Сошиський та кілька інших чиновників, професорів університету та священників⁷⁷.

18 грудня 1914 р. на засіданні цієї групи, яке відбулося в приміщенні страхового товариства "Дністер" з участю В. Охрімовича, С. Федака, братів М. і В. Шухевичів й М. Заячківського, а від СВУ - - В. Дорошенка, обговорювалося питання "що далі робити?" Більшість присутніх висловилися за те, щоб зачекати до з'ясування становища в окупованій Галичині. Виступаючи від імені молоді, зв'язаної з бойовими групами СВУ, В. Дорошенко вказав на необхідність отримання чітких директив від українських діячів з Відня й домовитися з ними про шляхи дальшого розвитку українського руху в Галичині й загалом в Україні. Ця пропозиція була підтримана присутніми, які доручили "молоді" підтримувати зв'язки з Віднем за умови дотримання особливих заходів конспірації⁷⁸.

Через два дні на квартирі П. Войнаровського відбулася нарада представників львівських підпільних груп. Учасники її - - П. Войнаровський, Стафіняк, М. Курцеба, уніатський священник доктор Іван Соболь, В. Скокун та В. Дорошенко - - вирішили відрядити до Відня М. Залізняка й Д. Донцова, які мали зустрітися з К. Левицьким і доповісти йому про дійсний стан "української справи" в Галичині й справи "Унії". Вони повинні отримати чіткі директиви про те, що робити і як ставитися до російської адміністрації й православного духовництва, яку позицію зайняти львівським українцям -- очікувальну, примиренську чи активну, як боротися з насаджуваним російським Синодом православ'ям. На всі ці питання К. Левицький та українські діячі у Відні мали дати відповідь, бо представники українських партій, які залишилися у Львові після відступу австрійських військ, надалі не можуть сидіти без діла й почнуть самостійно діяти так, як "підказує їм національна совість і як цього вимагають обставини". До отримання вказівок з Відня члени вказаної групи будуть чекати, аналізуючи дії російського уряду в Галичині⁷⁹.

Наступного дня В. Дорошенко виїхав у Стрий, а звідти в с. Корчин Скольського повіту для зустрічі з М. Залізником, який там проживав з дружиною, і мав негайно їхати до Відня для консультацій з К. Левицьким й Головною Українською Радою⁸⁰.

Як свідчать агентурні жандармські донесення, через кілька днів львівським підпільникам у Відні було роз'яснено, що навіть в разі залишення Галичини в складі Росії українські діячі, які свого часу виїхали вглиб Австрії, повинні там залишатися й працювати на користь майбутньої самостійної України. Коли ж Австрія зазнає поразки у війні, вони повинні переїхати до Німеччини чи Швейцарії або навіть до Канади й продовжувати працювати для українського народу Галичини й усієї України. Що ж до тих діячів, які залишилися у Львові й на решті території Галичини, окупованої Росією, вони не повинні припиняти української національної роботи, яка заборонена російською адміністративною владою, діяти навіть нелегально також у Південній Росії. У цій справі Рада розраховує отримати матеріальну допомогу від австро-угорського й німецького урядів.

Виявивши з допомогою своїх таємних агентів, засланих у підпільні організації (14 з них діяли у Львові й 53 на решті території Галичини⁸²), їх персональний склад, зв'язки та явки, жандармська контррозвідка почала їх ліквідацію. Однак завдяки своїм інформаторам, що працювали в губернській адміністрації та уважно стежили за діями поліції, більшості підпільників вдалося своєчасно виїхати зі Львова в гірську місцевість, а звідти перебратися до Австрії. Царська охоранка провела кілька сотень арештів, затримуючи всіх, хто викликав підозру.

Проводячи повальні обшуки у колишніх державних і приватних установах, охоранка виявила, що страхове товариство "Дністер", в якому

працювало близько 40 співробітників і яке продовжувало діяти за дозволом окупаційних властей, під виглядом здійснення фінансових операцій матеріально підтримувало український рух у Галичині навіть після приходу туди російських військ. В приміщенні товариства і кабінеті його директора В. Охрімовича було виявлено літературу революційного змісту, прокламації, а також кілька тисяч примірників виданого ще за австрійських властей "Кобзаря" Т. Г. Шевченка, який звідси швидко розповсюджувався. Серед особистих паперів Охрімовича поліцаї знайшли документи М. Залізняка й листи, що свідчили про їх родинні зв'язки⁸³.

Обшук приміщення українського іпотечного банку, що містився в будинку страхового товариства "Дністер", доповідав Мезенцев шефу корпусу жандармів у Петербурзі, дав "незаперечні підстави" твердити, що австрійський уряд через нього ще до війни постачав грошима своїх агентів-пропагандистів у ряді європейських столиць, зокрема, відомих російських революціонерів М. Меленевського та В. Степанківського в Лондоні тощо. Тоді ж були проведені обшуки в квартирах М. Грушевського, К. Левицького та резиденції митрополита графа А. Шептицького, в результаті яких виявлені важливі, на думку поліції, документи, що свідчили про розвиток "мазепинського" руху в Галичині й Наддніпрянщині, спрямованого на відокремлення України від Росії і приєднання її до Австро-Угорщини, а також про ворожу щодо Росії діяльність настоятеля гатицької греко-католицької церкви⁸⁴.

У другій половині вересня 1914 р. за дорученням голови Союзу М. Залізняка і згодою австрійського міністерства закордонних справ М. Меленевський, Л. Цегельський та С. Баран як представники СВУ виїхали до Болгарії й Константинополя для встановлення представницьких стосунків з керівництвом Болгарії й Туреччини та налагодження зв'язків з українцями, що там проживали. З метою ознайомлення болгар з українським національним рухом і політикою Союзу щодо Росії у роки війни вони видали в Софії болгарською мовою брошури М. С. Грушевського "Огляд української історії", Л. Цегельського "Не звільнення, а пригноблення" разом з географічними картами етнічного розташування давньої Української держави, територія якої охоплювала землі від рік Сан й Нарева на заході до Дінця, Дону й Північного Кавказу на сході, від рік Прип'ять і Десна на півночі до Чорного й Азовського морів на півдні, а також опублікували ряд статей антиросійського спрямування.

У Константинополі, за свідченням російського дипломата, який там проживав, вони за допомогою австрійського посольства надрукувати в місцевій пресі відомості про те, що колишня Українська держава займала землі від Карпат до Волги, включаючи сучасні Курську та Воронежську губернії, що колись самостійна Україна вже багато століть перебуває під російським ярмом, а з початком війни вимагає національної свободи й готова боротися разом з Австрією, Німеччиною й Туреччиною проти спільного ворога — Росії⁸⁵.

Встановивши в Константинополі зв'язки з колишнім російським соціал-демократом Парвусом, М. Меленевський скликав збори місцевих українців, на яких розповів про програму СВУ і закликав присутніх працювати в ім'я створення незалежної української монархічної держави на чолі з німецьким принцем. Крім того, там же ним була заснована група "Українська соціал-демократія", яка повинна була разом з СВУ проводити антиросійську агітацію серед українського населення Австро-Угорщини й Росії та активно сприяти Австрії, бо лише остання "гарантує національні права України"⁸⁶.

Згодом, коли на боці центральних держав у війну проти Росії вступила Туреччина, Меленевський та його прибічники видали в Константинополі прокламації— звернення до російських солдатів із закли-

ком не стріляти в турок чи німців, а повертати зброю проти своїх командирів, здаватися у полон та зустрічати турецькі війська як своїх визволителів. Завершувалися прокламації закликами: "Хай живе селянська й робітничка революція проти гнобителів народу..! Хай на місце царсько-каторжної Росії стануть вільні й самоправні російський, український, грузинський і інші народи!"⁸⁷.

Крім легальної роботи, Меленевський досить активно займався в Константинополі й нелегальною діяльністю. Зокрема, з допомогою вже згаданого Парвуса, зв'язаного з німецьким посольством, йому вдалося встановити тісні контакти з німецькими агентами на Балканах і в Туреччині Ціммером і Небелем, а також з німецьким генералом на турецькій службі Лиман-пашою. Дізнавшись від них, що у зв'язку з майбутнім вступом у війну з Росією Туреччина планує провести на Кавказі деякі "інсургенізаційні акції", М. Меленевський після погодження з М. Залізняка запропонував здійснити подібні акції й на Кубані, заселеній колишніми українськими козаками, а можливо і в районі Одеси⁸⁸, щоб викликати повстання на Чорноморському флоті. При підтримці турецьких військ у цій експедиції можуть взяти участь кілька сотень українських добровольців⁸⁹. Ідея Меленевського привернула увагу турецьких урядовців, австрійських й німецьких представництв у Константинополі, а через них віденських й берлінських урядових кіл, генеральних штабів й розвідок обох держав.

Однак у мемуарах колишніх відомих діячів Союзу, які, безумовно, були в курсі справи, про ці досить авантюрні плани Меленевського немає й згадки, навіть у спогадах А. Жука й В. Дорошенка, написаних через 40 років після згаданих подій. Не виявлено ніяких даних про вказані події і в архіві СБУ, старанно впорядкованому членами його керівництва й переданому в 1918 р. на зберігання до Музею українського визвольного руху у Празі. Про константинопольську справу СБУ стало відомо лише після другої світової війни, коли був відкритий для науковців архів політичного відділу австрійського міністерства закордонних справ, вивезений американцями з Австрії до США в 1945 р.

Найбільш ґрунтовно ці матеріали свого часу дослідив виходець з Галичини український історик і колишній в'язень німецьких концтаборів Роман Роздольський, який після 1945 р. проживав у Сполучених Штатах. Його працю про СБУ ми й використали як джерело.

2 жовтня 1914 р. австрійський посол у Туреччині марграф Паллавіціні писав до Відня: "Повстання на Кавказі й Кубанщині є вже великою мірою зорганізоване німецько-турецьким комітетом при погодженні з тутешньою німецькою амбасадой [посольством] під керівництвом Сулеймана Аскері-бея і йому стоять відкритими важливі зв'язки (лінії етапів)". Українські представники (Меленевський і К°) телеграфом звернулися до С. Аскері-бея з проханням надати допомогу. Останній погодився їм допомогти за умови, що вони будуть віддані віденському урядові й при гарантуванні їх "довіреності", після чого могла б бути налагоджена бажана цілковита координація дій.

Для проведення цієї акції, писав далі Паллавіціні, є потреба в рушницях, відібраних у росіян. Боєприпаси є лише для початкового періоду акції, а на Україні є склади. В кінці листа Паллавіціні запитував віденських урядовців про те, наскільки він може поручитися за українських емісарш у Константинополі, бо С. Аскері-бей вимагає швидкої відповіді, а також на яку кількість російських рушниць можна розраховувати⁹⁰. За рекомендацією М. Залізняка Паллавіціні виплатив "майорові" С. Аскері-бею 2700 франків у золоті на його потреби⁹¹.

Вже через два дні віденське міністерство закордонних справ повідомило Паллавіціні, що повністю схвалює плани українських емісарш, а ще через п'ять днів телеграфувало про те, що акція українських пред-

ставників у Константинополі цілком залежить від повстання на Чорноморському флоті, чому сприяє обіцянка турецького уряду дозволити повсталим російським військовим кораблям заходити до Константинополя, де вони будуть куплені Туреччиною.

Працюючи в тісному контакті з австрійським міністерством закордонних справ, М. Залізняк як голова СВУ телеграфував своєму таємному агенту в Румунії й Болгарії Цеглинському, щоб він негайно розгорнув якнайактивнішу діяльність серед російських матросів і ще раз наголошував: "Маю гарантію, що турецький уряд купить кораблі від матросів"⁹².

Протягом жовтня 1914 р. в австрійському та німецькому міністерствах закордонних справ, генеральних штабах обох армій ретельно обговорювалися всі військово-політичні аспекти турецько-української акції, яка поступово набирала дедалі більш чітких і конкретних рис. 8 листопада шеф політичного відділу австрійського міністерства закордонних справ граф Гойош повідомляв керівнику австрійської військової розвідки полковнику Граниловичу, що представники СВУ обговорили в Константинополі "турецько-українську мілітарну кооперацію з довіреними особами Енвер-паші (військового міністра) в такий спосіб, що після висадки на пункті російського побережжя Чорного моря малий відділ, в оперті на більші турецькі сили, має зробити спробу викликати революційний рух"⁹³.

Після константинопольських переговорів керівництво СВУ звернулося до австрійського уряду з проханням дозволити 500 українцям (400 австро-українським легіонерам і 100 російським українцям, вибраним з військовополонених) взяти участь у турецько-українській експедиції, її українські учасники можуть бути перевезені залізницею через Румунію до Константинополя в цивільному одязі партіями в 25 чол. і вже в Туреччині обмундировані й озброєні.

Для обговорення майбутньої турецько-української операції до Відня викликали з Туреччини згаданого вище агента Ціммера й ініціатора цієї акції представника Союзу в Константинополі М. Меленевського. 13 листопада 1914 р., вже після їх від'їзду, граф Гойош телеграфував Паллавціні про остаточно погоджений австро-німецькою стороною план майбутньої турецько-української акції: "Д-р Ціммер, що вчора виїхав до Константинополя, хоче запропонувати Лиман-паші висилку турецького корпусу з 50 тис. чоловік морем на Північний Кавказ, де він мав би викликати повстання черкесів (кабардинців) і кубанських козаків. В такому разі ми могли б додати до турецького корпусу загін з 500 українців, що походять частково з Австрії, частково з Росії, щоб ці люди, в оперті на мілітарні операції туркш, особливо на Кубанщині, спробували заснувати українську державу, після чого можна б очікувати поширення українського руху на Захід. Делегат Союзу Визволення України Меленевський, який нині повертається до Константинополя, мав говорити про такий план з повіреними особами Енвера-паші..."⁹⁵.

Працюючи над підготовкою турецько-української десантної операції, граф Гойош не стільки цікавився можливістю створення Української держави, скільки стратегічними наслідками операції для боротьби з Росією і суперництва з Німеччиною в Туреччині. Дуже непокоїло його і питання, чи захочуть кубанці-українці взяти участь у цьому, по суті, австро-турецькому заході й хто буде командувати об'єднаним турецько-українським десантом. Тому він дуже зрадів, коли Ціммер на посаду командира десантників висунув кандидатуру австрійського полковника графа Станіслава Шептицького (брата митрополита А. Шептицького).

14 листопада 1914 р. Гойош у приватному листі до вже згаданого Граниловича відверто писав: "Якщо всі ці питання розв'яжуться задовільно, то з політичної точки зору я дуже бажав би, щоб спонукати

графа Щептицького до перебрання керівництва експедицією. Не лише тому, що його присутність може мати вплив на дальший розвиток подій в Україні (Кубанщина), але також тому, що для нас у майбутньому було б дуже цінним, коли б австрійський офіцер у цій війні перебрав керівну роль у Туреччині і цей терен не залишиться тільки для німців... на мою думку, захитати врешті російський колос вдасться тільки через внутрішні неспокої". Через два дні австрійське посольство в Константинополі отримало повідомлення про згоду С. Щептицького очолити об'єднану турецько-українську експедицію⁹.

Однак планувати спільну експедицію виявилось набагато легше, ніж її підготувати. Знайти 400 австро-українських легіонерів було не дуже важко, але відшукати серед тисяч військовополонених 100 російських українців, які бажали б взяти участь у планованій акції, виявилось справою абсолютно неможливою. Всі намагання співробітників СВУ загітувати 100 військовополонених українців у Фрайштадському та інших таборах не дали результатів, бо ніхто з них не бажав ризикувати життям за Австро-Угорщину й надзвичайно туманну майбутню самостійну Україну. На 1 грудня 1914 р. лише троє військовополонених — добровольців виявили готовність взяти участь у десантній операції, хоча життя в австрійських таборах було дуже важким. Не краща була справа і з гвинтівками. Ні в Австрії, ні в Німеччині потрібної їх кількості не виявилось⁹⁷.

Зазнавши невдачі у комплектуванні добровольців з числа російських українців і враховуючи, що експедиція повинна висадитися на кавказькому узбережжі Чорного моря, діячі Союзу вирішили пошукати вояків-добровольців серед військовополонених—вихідців з Кавказу, перш за все серед грузинів, велика кількість яких здавна служила в російській армії. З цією метою М. Меленевський викликав з Женеві до Відня, як зазначалося у звіті СВУ, кавказького "революціонера і провідника грузинського народу, учасника персидської революції на чолі грузинського загону п. Тріа", сподіваючись з його допомогою вирішити справу⁹⁸. Керівники Союзу, провівши з Тріа кілька нарад "про евентуальну спільну працю Союзу з революційними організаціями грузинського народу", влаштували йому відвідини кількох австрійських таборів російських військовополонених, серед яких були й грузини. Однак і серед полонених грузинів не знайшлося охочих взяти участь в австро-турецькій експедиції. Переконавшись у цьому, Тріа виїхав з Австрії до Константинополя".

Незважаючи на ці ускладнення, маючи 400 українських легіонерів і домовленості з другими особами турецьких міністерств, австрійський уряд вирішив офіційно звернутися до турецького уряду в справі проведення спільної турецько-української операції. 19 листопада 1914 р. турецька штаб-квартира в Тешині повідомила графа Гойоша через австрійського військового уповноваженого в Константинополі Пом'янківського про відмову від проведення цієї операції. "Що стосується інсургенції [повстання] України і Кубанщини, — писав Гойошу Пом'янківський, — то ця справа для турецького уряду є цілком чужою; доставка турецького експедиційного корпусу, зокрема турецьких військ, повністю виключена".

Тут же Пом'янківський пояснював, що "Енвер-паша був би в принципі згодний з ідеєю висадки експедиційного корпусу на Північному Кавказі, але сказав мені, що це було б можливим тільки тоді, коли б було забезпечене повне панування на Чорному морі, а цього поки що немає. Коли ж 500 українців під проводом австрійських офіцерів хочуть самі започаткувати інсургенцію даного терену, то він був би готовий перевезти їх через Чорне море і там висадити. Проте раз висаджена [військова група] мусіла б оперувати на власну руку [на свій розсуд]"¹⁰⁰.

Так, власне, закінчилася, навіть не розпочавшись, ця величезна й дуже далека від реальності авантюрна вигадка СВУ й особисто М. Меленевського, забравши багато сил у всіх її учасників, підірвавши авторитет Союзу в очах австрійського уряду, що мало для нього дуже негативні наслідки. Вона дорого коштувала австрійській державній скарбниці. Лише Меленевському на витрати по цій акції, за свідченням австрійського посла Паллавіціні, 27 жовтня 1914 р. було виплачено 20 тис. франків золотом, а скільки одержали турецькі чиновники і генерали — важко навіть підрахувати¹⁰².

Аналізуючи становище, що склалося, й заспокоюючи Гойоша, Гранилович 20 листопада в листі до нього зазначав, що час для проведення подібної десантної операції ще не настав, а українські легіонери нехай краще захищають Карпати, де в них є конча необхідність. В свою чергу, безпосередньо причетний до цієї справи Паллавіціні, роблячи далекосяжні висновки для австрійської дипломатії, 27 листопада 1914 р. песимістично писав Гойошу: "Признаюсь щиро, я взагалі не вірю в можливість заснування української держави. Це небезпечно вкладати в політичні розрахунки такого роду непевні факти, бо в такий спосіб наражаєшся на великі й гіркі розчарування. На протязі цієї війни, на жаль, це було дуже частим. Розраховувано на революцію в Польщі, в Україні і т. д., але дотепер з усіх тих революцій не завважується нічого. Тепер показується, що про Росію взагалі існували цілком фальшиві інформації"¹⁰³.

Незважаючи на крах своїх планів проведення експедиції на Україну і організації там повстання, М. Меленевський продовжував залишатися в Константинополі, домагаючись, щоб вище турецьке керівництво визнало СВУ воюючою проти Росії стороною й допомогло у створенні майбутньої української незалежної держави. І це йому вдалося. Під час аудієнції у турецького міністра внутрішніх справ Талаат-бея Меленевський порушив питання про допомогу Туреччині боротьбі українського народу за створення своєї незалежної держави. У відповідь, як повідомляла 24 листопада 1914 р. турецька преса, а 31 грудня — "Вістник" СВУ, "Талаат-бей освідчив, що Висока Порта так само, як кабінети берлінський і віденський, узає необхідність освободження України з-під російського пановання; коли Росія буде побита, правительство Отоманське допоможе українському народови сотворити незалежну державу"¹⁰³.

Наступного дня заява Туреччини з'явилася у пресі всіх нейтральних і воюючих країн. Російське телеграфне агентство передало повідомлення про неї столичній пресі, яка опублікувала його з різними коментарями.

Хоча австрійський уряд зазнав невдачі в проведенні своєї української акції в Туреччині і у деяких його провідних діячів з'явився навіть певний песимізм щодо перспектив розв'язання українського питання, проте він ще сподівався, що в майбутньому йому вдасться якось вплести українсько-австрійське пасмо в турецьку косу і тому деякий час продовжував субсидувати, щоправда трохи обережніше, як Союз, так і групу Меленевського в Константинополі.

26 листопада 1914 р., коли остаточно стало відомо про крах українське -турецької експедиції, Меленевський, наче нічого не відбулося, звітував віденському міністерству закордонних справ, що отриманим раніше гроші "частково послано через людей в Україну, частково, згідно з договором, виплачено російським революціонерам; залишається дуже мало. Прошу конечно негайно вислати щонайменше 50 тис. в золоті або в німецьких банкнотах".

Однак з огляду на деякі обставини, про які йтиметься далі, шеф політичного відділу австрійського МЗС став обережнішим і, перш ніж надіслати Меленевському гроші, звернувся з листом до Паллавіціні, в якому писав, що "було б корисним дістати взгляд у договір з росій-

ськими революціонерами, про який згадує Меленевський". Відповідаючи своєму шефові, Паллавініні 2 грудня 1914 р. зазначав, що згаданий договір можна розуміти лише як усні домовленості Меленевського з російськими провідниками, які за ці гроші запевнили його, що вставляють пункт про незалежність України в свою партійну програму і підтримуватимуть Союз¹⁰⁴.

Звичайно, цей фіктивний договір Меленевського здавався реальним лише австрійським урядовцям, бо кожному російському українцеві, знайомому з міжпартійними стосунками на батьківщині, було добре відомо, що жодна з існуючих там соціал-демократичних чи кадетських фракцій ніколи не збиралася включати вимогу про самостійність України до своїх партійних програм. Але гроші Меленевський одержав. За повідомленням Паллавініні від 11 грудня 1914 р., йому було виплачено 2128 наполеонів у золоті¹⁰⁵.

Константинопольська акція СВУ збіглася за часом з різким загостренням особистих і ділових стосунків у Союзі, більшість керівних членів якого категорично висловилися проти методів роботи Залізняка та його ставлення до співробітників організації. Дізнавшись про це, куратор українських організацій при міністерстві закордонних справ Є. Урбас зажадав негайного усунення Залізняка від керівництва Союзом. Терміново скликаний пленум, обговоривши це питання, виключив М. Залізняка з СВУ¹⁰⁶.

На цьому пленумі керівництво Союзу було черговий раз реформоване. Обрана постійна президія з диктаторськими повноваженнями у складі чотирьох осіб — В. Дорошенка, А. Жука, М. Меленевського та О. Скорописа-Йолтуховського, які зобов'язувалися всі питання вирішувати колегіально. Разом з тим, кожний член президії мав чітко визначене коло обов'язків. Зокрема, загальне керівництво Союзом покладалося на А. Жука, видавничими справами мав керувати В. Дорошенко, а зносини з австро-німецькими союзниками повинні були здійснювати М. Меленевський і О. Скоропис-Йолтуховський¹⁰⁷.

Розпрощавшись з СВУ й зайнявши ворожу до нього позицію, яка, на думку В. Дорошенка, "йшла в розріз з поглядами Союзу"¹⁰⁸, М. Залізняк продовжував працювати в раніше обраному ним есерівському напрямі, керуючись при цьому вказівками австрійських генерального штабу й розвідки, організовував підпільні есерівські структури в Болгарії й Румунії (поблизу російського кордону), готував з їх членів бойовиків для диверсійної роботи на Україні, постачав їх грошми, зброєю, вибухівкою та своїми прокламаціями, які, за свідченням начальника жандармського управління Одеси, закладалися в пляшки, закорковувалися, а потім пускалися по ріках Прут і Дністер в межах Австрії. Течією їх відносило до російських берегів, де сотнями виловлювали мешканці прибережних сіл¹⁰⁹.

Крім того, він активно проводив роботу по підготовці до відправки на Південь Росії великого транспорту соціал-демократичної літератури для розповсюдження серед населення, особливо робітників Києва, Харкова, Катеринослава та інших великих промислових центрів¹¹⁰. Підготовкою цього транспорту займалися також російський емігрант Замфарій Арборе-Раллі, доктор Раковський і колишні "потьомкінці" Данило Пустяков та Микола Рижков, що проживати в Бухаресті¹¹¹.

Вся революційна література друкувалася у Відні, доставлялася в Бухарест, а звідти у Галац, де й зберігалася в квартирі члена місцевого синдикату робітників Мушетеско. Згодом вона частково вивозилася Рижковим в Тульчу й Стару Келію для розповсюдження серед українців, що проживали в Румунії, а також вночі човном доставлялася Пустяковим через Прут в Рені, звідти залізницею відправлялася до Росії¹¹².

Однак революційна діяльність Залізняка незабаром була майже припинена австрійським міністерством закордонних справ у зв'язку а

розпочатим розслідуванням роботи в Австрії так званої "партії" українських соціалістів-революціонерів. Як свідчив згодом Цеглинський (завербований Залізнякам ще коли останній керував Союзом), будучи резидентом у Румунії й Болгарії, він був зобов'язаний регулярно добувати усі російські газети за останні два місяці для виявлення в них всіх-ляких місцевих відомостей і адрес, знайти шляхи контрабанди до Росії, виявляти адреси в Румунії, на які з Росії могли б писати листи, перевірити матросів колишнього "Потьомкіна" щодо їх здатності вести підривну роботу на батьківщині, встановити в Одесі зв'язки з доктором Луценком, який повинен допомогти налагодженню контактів з єврейськими організаціями, зв'язатися з матросами Чорноморського флоту в Одесі й заігувати їх до повстання, переправити до Росії три прокламації закордонного комітету (по 5 тис. примірників кожна) з метою їх розповсюдження серед українських вчителів, науковців та робітників. Для виконання цих завдань М. Залізник передав Цеглинському 2000 левів, 2000 франків і 6000 карбованців¹¹⁴, а також просив встановити зв'язок з В. І. Леніним¹¹⁴.

Під час інструктивної бесіди Залізник поскаржився Цеглинському, що закордонний комітет не має жодної певної адреси в Росії й ніхто з "партії" не хоче їхати агітатором на батьківщину, а вся діяльність комітету полягає в висиланні грошей і зброї своїм російським організаціям — у Києві, Катеринославі, Одесі тощо, але він не знає, як ті гроші й зброя використовуються¹¹⁵.

На гроші Залізняка Цеглинський надсилав йому вигадані телеграми про події в Росії та на Україні й пиячив. Така "революційна" діяльність невдовзі набридла Цеглинському і 19 листопада 1914 р. на зустрічі з австрійським розвідником-резидентом у Бухаресті Л. Розеліусом він розповів про діяльність М. Залізняка й керованого ним СВУ.

Після цієї зустрічі Цеглинський у величезному листі-доносі, надісланому в міністерство закордонних справ, викриваючи "бурхливу роботу" Залізняка й наводячи безліч імен і фактів, свідчив, що вся діяльність Союзу, керованого Залізнякам, фактично ґрунтувалася на введенні в оману австрійського МЗС. Домагаючись австрійських грошей, Залізник щоразу аргументував це тим, що закордонний комітет надсилає до Росії зброю для своїх підпільних структур. Однак усі емісари Союзу, які на чобто виїхали до Росії, перебувають за її межами. Посли Союзу, щоб створити видимість величезної і всеохоплюючої роботи СВУ, влаштовують подорожі до різних європейських країн, а Залізник, підтримуючи цю ілюзію, надсилає подорожуючим через австрійське міністерство закордонних справ численні великі інструктивні листи, які справляють враження активної дипломатичної діяльності. Ніхто Залізняка не контролював і не перевіряв правдивість його подань до урядових органів. Знаючи всі ці обставини, співробітники Союзу, за свідченням Цеглинського, дуже занепокоєні, що обман може бути виявлений, і тоді українцям не довірятимуть і не виділятимуть гроші¹¹⁶.

Звичайно, звинувачення Цеглинського стосовно діяльності Союзу були надзвичайно серйозними й загрожували подальшій його співпраці як з австрійським, так і з німецьким урядами. Крім того, в разі розриву стосунків Союзу з австрійцями його широко розрекламована боротьба за створення незалежної Української держави ставала безперспективною й утопічною фантазією.

Проте перевірити ці звинувачення немає можливості, бо всі дані про таємну діяльність Союзу та його стосунки з австро-німецькими урядовими колами відсутні в матеріалах архівів України та спогадах колишніх керівників СВУ. Тому донос Цеглинського сприймаємо лише як факт, що в сукупності з іншими (невдача константинопольської акції тощо) мав для Союзу дуже негативні наслідки.

Дізнавшись від Розеліуса й Цеглинського про справжню діяльність Залізняка, австрійський уряд позбавив його нових субсидій та встановив за ним і Ф. Корольовим поліцейський нагляд. На бесіді в міністерстві закордонних справ голова закордонного комітету українських есерів не зміг довести, що його партія дійсно має вплив і зв'язки в Україні. Йому також довелося повернути 500 тис. крон, а ще про 400 тис. крон він заявив, що вони нібито витрачені особами, які перебували у відрядженнях.

Дісталось й австрійським міністерським чиновникам, що фінансували залізнякову "діяльність", їм довелося писати пояснення. Зокрема, Є. Урбас, який зобов'язаний був контролювати роботу цієї "партії" в Австрії, у листі від 19 листопада 1914 р. на ім'я свого шефа графа Гойоша вказував, що Залізняк здебільшого спілкувався з генеральним штабом і Граниловичем, а не з ним. Під тиском К. Левицького й М. Василька, які увесь час протегували Залізнякові, Є. Урбас змушений був виплачувати останньому досить значні кошти начебто на революційну діяльність. Через М. Василька Залізняк знайшов шлях до німецького посольства у Відні, де йому також виплачували великі гроші. А дізнавшись про ненормальні стосунки Залізняка в СВУ, Урбас вжив заходів для його усунення з Союзу¹¹⁸.

Незважаючи на виправдовування, Є. Урбасові довелося залишити свою посаду, і надалі українськими справами керував генеральний консул Р. фон Опенгеймер. Залишившись без австрійських субсидій, М. Залізняк разом з М. Васильком продовжували закулісні інтриги, регулярно відвідували німецьке посольство, де намагалися довести, що політика Австрії в українському питанні спрямована проти Німеччини, а СВУ характеризувався ними як антинімецька організація. Проте нова інтрига есерівського закордонного комітету тривала недовго, і в лютому 1915 р. австрійські і німецькі офіційні установи "за обопільною згодою" припинили бойову й пропагандистську діяльність соціалістів-революціонерів, а Залізняка вислали до Швейцарії, де він перебував до весни 1917р.¹¹⁸

Водночас австрійське міністерство закордонних справ різко змінило своє ставлення до СВУ. Після невдалої константинопольської акції і викриття Зшізняка, зневірившись у доцільності подальшої співпраці з ним, МЗС рішуче зажадало, щоб Союз переніс свою діяльність до якоїсь іншої нейтральної країни, де "дешевше обходиться життя"¹¹⁹. Австрійські вищі урядовці дійшли висновку, що СВУ, як і есерівський закордонний комітет, вводив їх в оману, просив грошей під нерідко сумнівні акції, часто займався інтригами, принагідно робив доноси на якихось громадян, звинувачуючи їх у шпигунстві на користь Росії тощо. Вони втратили довіру до представників Союзу в Швейцарії, Швеції, Румунії, Болгарії, Канаді, США та інших країнах, які регулярно доповідали про свої дипломатичні й українські акції, звіти Союзу і телеграфних повідомлень про те, що він протягом вересня—грудня 1914 р. підтримував коштами більшовицьку фракцію російських демократів і допомагав їй у налагодженні зв'язків з Росією, відрядив до неї як своїх представників двох більшовиків і чотирьох емісарів СВУ (Бориса, Панаса, Дмитра й Гриця), двоє з яких начебто організували на Україні конференцію членів СВУ і влаштували нелегальну друкарню, а потім благополучно повернулися до Константинополя для зустрічі з Меленевським і участі в підготовці міфічної "балканської конференції"¹²⁰.

Недовіра до СВУ поглиблювалася ще й тим, що протягом воєнних місяців 1914 р., коли Союз розгорнув найактивнішу за всю його історію так звану бойову й пропагандистську роботу, ні російська преса, яка ретельно вивчалася й аналізувалася австрійськими компетентними органами, ні преса нейтральних країн не опублікувала жодного повідомлення про будь-яку діяльність Союзу в Росії.

Дуже сумнівним видається твердження, яке містилося в звіті СВУ, про те, що його емісарами на Україні наприкінці 1914 р. була проведена конференція членів Союзу й заснована підпільна друкарня.

Прагнення виявити хоча б згадку про цю конференцію й друкарню в спогадах сучасників, монографічній літературі й документах жандармів, які в роки війни через свою агентуру пильно стежили за щонайменшим проявом революційного руху, зробивши його, по суті, майже неможливим, принаймні у прифронтовій зоні, до якої належала мало не вся Україна, ні до чого не привело. Неправдоподібною видається і згадка про допомогу Союзу більшовикам, бо в той період останні з ідейних мотивів не допускали і думки про будь-які форми співробітництва з утримуваним на австро-німецькі кошти монархічним СВУ. Це переконливо підтверджує досвід Меленевського, який намагався встановити контакти з В. І. Леніним.

Разом з тим, слід зазначити, що хоча ставлення австрійських урядових кіл до СВУ поступово змінювалося в негативному для нього напрямку, все ж у грудні 1914 р. президія Союзу отримала від австрійського МЗС 100 тис. крон і 400 тис. річної підтримки. У лютому 1915 р. ці дотації були зменшені до 300 тис., а в квітні 1915 р. при підтримці Українського парламентського клубу й Головної Української Ради від обох урядів він отримав ще 250 тис. крон. У листопаді того ж року МЗС і частково військова розвідка надали Союзові 114 тис. крон. Це була остання значна австрійська субсидія. Надалі він з великими труднощами отримував від Австрії лише по 20—30 тис. крон, до того ж на конкретні справи¹²¹.

Дедалі гостріше відчуваючи прохолодне ставлення до себе з боку МЗС Австрії і його намагання змусити керівництво Союзу перебратися в іншу країну, а також розпочату в пресі Росії й нейтральних держав кампанію гострої критики та засудження діяльності СВУ, президія останнього, з одного боку, направила протест австрійському уряду, а з другого, звернулася до керівництва Українського парламентського клубу й Головної Української Ради з проханням перевірити його роботу¹²².

23 листопада 1914 р. комісія українських депутатів віденського парламенту в складі віце-президента Парламентського Клубу д-ра Євгена Петрушевича, Степана Онишкевича та д-ра Сидора Голубовича була прийнята в приміщенні Союзу А. Жуком і О. Скорописом-Йолтуховським, які надали їй всю документацію. Далі наведемо в перекладі з російської мови уривок з протоколу цієї комісії, опублікованого в лютому 1915 р. в Женеві як прокламація СВУ. Він, хоча й трохи завеликий, але досить рельєфно відображає найголовніші аспекти діяльності Союзу в той період. Комісія протягом чотирьох годин вивчала матеріали, і їй було дано безліч всіляких роз'яснень, зокрема "надзвичайно докладно і всебічно була повідомлена вся діяльність Союзу: його заснування, статут, ставлення до Української Національної Ради, до Австрії й Німеччини, його зносини з російською Україною, його ставлення до українських емігрантів, що стоять за ним, програма, на підставі якої розгорнулася вся робота Союзу, його публіцистична діяльність в Австрії і за кордоном, діяльність інформаційно-політична в Австрії, Німеччині, Туреччині, Болгарії, Румунії, Швеції, Італії, Швейцарії та ін. європейських країнах, його діяльність на російській Україні, його піклування про українських, військовополонених — взагалі все, що робить Союз для здійснення своєї програми. Все викладене, — зазначалося в протоколі, — вони (А. Жук і О. Скоропис. — *Ю. Л.*) підкріпили доказами, паперами, друкованими творами, листами, звітами своїх делегатів і багатьма іншими документами. Точно так само вони запропонували комісії свої касові книги, даючи детальний звіт своїх прибутків і видатків"¹²³.

Ознайомившись з документами Союзу й вислухавши пояснення його керівників, комісія дійшла висновку, що, працюючи за своєю програмою, Союз не зрадив ні їй, ні українському національному рухові, його діяльність визнана солідною, різносторонньою, дуже продуктивною, успішною, корисною для української національної справи й заслуговує всілякої підтримки; грішми він користується ощадливо й використовує їх лише в "інтересах української справи...", не смітить ними й не витрачає на нечесну мету"¹²⁴. Наступного дня Український клуб на своєму засіданні, ознайомившись з висновками комісії і схвативши їх, визнав всю діяльність СВУ "патріотичною, корисною й бездоганною"¹²⁵.

Звичайно, висновки як комісії, так і Українського клубу викликають багато запитань, але чи не найголовнішим з них, на наш погляд, є питання про зв'язки Союзу з російською Україною і про його діяльність там. Якби аргументи не наводили діячі СВУ з цього приводу, вони навряд чи могли бути переконливими. Комісія не мала можливості їх перевірити, бо Україна знаходилася далеко за лінією фронту, а довіряти голосливим твердженням у таких справах було небезпечно. Тим часом відомо і навіть підтверджено О. Скорописом-Йолтуховським, що найбільш зв'язків з російською Україною протягом війни СВУ не мав.

Фактично не розповсюджувалися на Україні й відозви та інші публікації Союзу, якщо не враховувати кількох передруків матеріалів СВУ, надісланих з Відня Залізняком і зроблених мізерними за чисельністю гуртками київських, полтавських і харківських соціалістів-революціонерів, про що згадує в своїй праці І. Ф. Курас¹²⁶.

Не мав СВУ і впливу на нечисленні групи українських соціал-демократів у більших містах України, хоча І. Ф. Курас у названій монографії приписує йому, щоправда без будь-яких доказів, оживлення груп УСДРП у Київській, Полтавській, Харківській та Катеринославській губерніях¹²⁷, а в іншій книзі, що побачила світ через 8 років, цей же автор вже обережніше пише, що вони були оживлені при підтримці з-за кордону, але не вказує ким¹²⁸. Як свідчать численні матеріали ЦДІА України й спогади сучасників, в 1915 р. фактично дещо оживилася на короткий час діяльність українських соціал-демократів лише в Катеринославі й це було пов'язане не з впливом СВУ, а з підпільною роботою в губернії В. Винниченка¹²⁹.

Згадана перевірка мало що дала Союзові, залишившись суто пропагандистською акцією. А міністерство закордонних справ, як свідчив О. Скоропис-Йолтуховський, під тиском прем'єр-міністра графа Штюрка, до якого надходили численні скарги на Союз від ряду впливових українських депутатів парламенту, й надалі вимагало, щоб СВУ переніс свою діяльність за межі Австро-Угорщини. У зв'язку з цим прихильний до Союзу шеф політичного департаменту М З С граф Гойош, не маючи змоги протистояти цьому тискові, подав у відставку. В свою чергу, СВУ рішуче протестував проти вимог австрійського уряду і затягував час, сподіваючись, що справа якось вирішиться¹³⁰ *.

Кілька місяців тривала ця боротьба, яка "фатально відбивалася на розвиткові діяльності СВУ"¹³¹, проте він продовжував залишатися у Відні. Нарешті, з допомогою резидентів Австрії в Бухаресті Розеліуса й у Константинополі Ціммера, що підтримував тісні зв'язки з М. Меленевським, після активних переговорів вдалося досягти компромісної угоди, згідно з якою австрійський і німецький уряди припиняли будь-які зв'язки з СВУ, але Союз міг і надалі залишатися в Австро-Угорщині. Однак його члени могли перебувати в Австрії лише як "приватні особи і не даватимуть жадних приводів до оправданих жалоб... чи то офіційних чи австро-русинських кругів і їх парламентарного заступництва. За це мають дістати обидва уряди змогу відновити свої відносини з "Союзом" у відповідній часі пізніше". Що ж до роботи серед російських

військовополонених, то в цій справі Союз має надалі звертатися до військового міністерства¹³².

Ця угода, хоча й дала можливість Союзові не шукати нового осідку в якійсь нейтральній країні, проте розчарувала керівництво СВУ, бо змусила його, відкинувши ілюзії щодо допомоги австро-німецьких союзників у завоюванні Україною незалежності, надалі розраховувати лише на власні сили. В 1917 р., коментуючи цю угоду, О. Скоропис-Йолтуховський, як один з колишніх керівників Союзу, з сумом зазначав, що "мрії про провідну історичну роль Австрії у відродженні самостійної Української Держави довелося нам здати в архів"¹³³.

Однак, як і раніше, СВУ користувався так званими технічними послугами австрійського МЗС — пересилкою своєї кореспонденції дипломатичним шляхом через австрійські посольства в країнах Європи, одержанням паспортів для своїх членів тощо і навіть у часи матеріальної скрути отримав кілька тисяч крон. Але доноси представників австро-русинських кіл на "непевність тих російських українців, що засіли в Союзі ВУ", продовжували надходити до МЗС і надалі, аж до припинення діяльності Союзу в 1918 р.¹³⁴

На цьому, власне, й завершується початковий надзвичайно активний, хоча й дуже нелегкий період діяльності Союзу Визволення України.

Переживши в процесі свого становлення складний період, пов'язаний як з визнанням його австро-німецькими союзниками воюючою проти Росії стороною, так і організаційними моментами, юлька разів перебудувавшись і, зрештою, очистившись від есерівської авантюристичності, СВУ з весни 1915 р. чітко визначив свої завдання й пріоритети, надалі зосередивши основну увагу на пропаганді боротьби за незалежну самостійну Українську державу, на національно-просвітницькій роботі серед полонених українців в таборах військовополонених, а після відступу російських військ з Галичини та західних районів Волині — на відновленні зруйнованих російськими окупаційними властями народних шкіл, бібліотек та інших українських культосвітніх закладів.

Саме в цих останніх справах Союз досяг найбільших результатів. Багато тисяч полонених українців, дізнавшись завдяки роботі таборових просвітних відділів СВУ про українські національні ідеї і усвідомивши їх, після повернення на батьківщину взяли активну участь в українській революції 1917—1918 рр., а українські школи й культосвітні заклади, відновлені на раніше окупованих Росією землях з допомогою створеного у Львові під керівництвом І. П. Крип'якевича спеціального комітету СВУ і нерідко утримувані на його кошти, сприяли розвитку національної культури, перешкодили асиміляції українського населення Східної Галичини та Західної Волині.

¹⁶ ЦДІА України, ф. 36Э, оп. 2, спр. 110, арк. 6—6 зв.

¹⁷ Там же, спр. 89, арк. 2.

¹⁸ Там же, спр. 117, арк. 26.

¹⁹ Там же, арк. 26—26 зв.

²⁰ Там же.

²¹ Там же, спр. 89, арк. 2.

²² Там же, спр. 10, арк. 179.

²³ Там же, арк. 180 зв.

²⁴ Там же, арк. 180—181.

²⁵ Український археографічний збірник. — С. 301—302.

²⁶ Там же. — С. 301, 302.

²⁷ Там же. — С. 302.

²⁸ Роздольський Роман. Назв, праця // Український самостійник. — № 37. — С. 38.

²⁹ Чередищенко В. Націоналізм проти нації. — К., 1970. — С. 25.

³⁰ Роздольський Роман. Назв, праця // Український самостійник. — № 37. — С. 38.

- ⁹¹ Там же.
² Там же. - С. 39.
³ Там же. - С. 40.
⁹⁴ Там же.
⁵ Там же.
⁶ Там же // Український самостійник. — №38. — С. 29—30.
⁷ Там же. - С. 30.
⁹⁸ Центральний державний архів вищих органів (далі — ЦДАВО), ф. 4405, оп. 1, спр. 13, арк. 12.
¹⁹ Там же, арк. 12—13.
¹⁰⁰ Роздольський Роман. Назв, праця // Український самостійник. -
№38⁹ Там же. - С. 32.
¹⁰² Там же. - С. 31.
¹⁰³ Вістник СВУ. — №5—6. — 31 грудня 1914 р. Переклад з турецької мови зроблений редакцією "Вістника".
¹⁰⁴ Роздольський Роман. Назв, праця // Український самостійник. -
№41. — С. 29.
¹⁰⁵ Там же. — С. 30. Один наполеон у той час дорівнював 25, 55 австрійських крон.
¹⁰⁶ Дорошенко Вол. Назв, праця.
⁷ Там же.
⁸ Там же.
¹⁰⁷ ЦДІА України, ф. 336, оп. 4, спр. 20, арк. 116.
¹⁰⁸ Там же.
¹ Там же, арк. 116 зв.
² Там же, арк. 117.
¹¹³ Роздольський Роман. Назв, праця // Український самостійник. -
№38¹¹ - С. 34.
¹¹⁴ Там же. - №41. — С. 29.
¹¹⁵ Там же. - №38. - С. 35.
¹¹⁶ Там же. - №39. - С. 39-40.
¹¹⁷ Там же. - С. 42.
¹¹⁸ Там же. - №40. - С. 32-33.
¹¹⁹ Скоропис-Йолтуховський Олександр. Назв, праця. — С. 206.
¹²⁰ Роздольський Роман. Назв, праця // Український самостійник. -
№40. - С. 34; №41. - С. 28.
¹²¹ Там же. - №40. - С. 33-36.
¹²² Скоропис-Йолтуховський Олександр. Назв, праця. — С. 206.
¹²³ ЦДІА України, ф. 385, оп. 7, спр. 86, арк. 154 зв. — 155.
¹²⁴ Там же, арк. 155.
¹²⁵ Там же.
¹²⁶ Курас Й. Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазны Там же.
¹²⁸ Курас І. Ф. Повчальний урок історії. — К., 1986. — С. 67.
¹²⁹ Чикаленко Євген. Щоденник. — С. 467.
¹³⁰ Скоропис-Йолтуховський Олександр. Назв, праця. -
С. 206-208.
¹³¹ Там же. - С. 209.
¹³² Там же. - С. 212-213.
¹³³ Там же. - С. 214.
¹³⁴ Там же. - С. 213.